

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
IRCICA

*OSMANLI DÜNYASINDA
BİLİM VE EĞİTİM*

MİLLETLERARASI KONGRESİ
TEBLİĞLERİ

İstanbul 12-15 Nisan 1999

Derleyen
Hidayet Yavuz Nuhoglu

İSTANBUL, 2001

Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizi
Seri No:7

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi (IRCICA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş – İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Fax: 0212 258 43 65
e-mail: ircica@superonline.com
web-site: <http://ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Tanlak
Kapak: Hatice Polat

PC/6 – 2001/5
ISBN= 92-9063-090-6 (takım için)
ISBN= 92-9063-093-8 (Türkçe edisyon için)

IRCICA KÜTÜPHANE KATALOG FİŞİ

Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
(12-15 Nisan 1999: İstanbul)
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
Tebliğleri/Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoglu.- İstanbul: İslâm
Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001.
XXXVII, 761s.: res., fig.; 24 sm.- (Osmanlı Tarihi Kaynak ve
İncelemeleri Dizisi seri no: 7)
ISBN 92-9063 –093-8
1. Eğitim – Tarih- Türkiye- Osmanlı Dönemi 2. Bilim – Tarih
– Türkiye – Osmanlı Dönemi I. Nuhoglu, Hidayet Yavuz
(Derleyen) II. Osmanlı Dönemi Konu III. K.a.IV. (Seri)
370.9561

OSMANLI MEDRESELERİNDE TARİH-İ EDYAN DERSLERİ

*Mehmed AYDIN**

Kur'an-ı Kerim'de bazı dinlerden bahsedildiği, özellikle ilahi dinlerle ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de gerek inançları ve gerekse sosyal ilişkileri konusunda detaylı bilgiler verildiği halde, İslâm dünyasında dinler tarihi ile ilgili çalışmalar çok sayılmaz. Özellikle medreselerde bu konu ile ilgili dersler pek görülmez. Bunun için de dinlerle ilgili Kur'an âyetlerinin yorumlanmasında, müfessirler, doyurucu bilgiler vermemişlerdir. Verdikleri bilgilerin de çoğu yanlışır. Medreselerde genelde, Hak Din olan İslâm'ın dışındaki dinlerden bahsetmek, İslâm dışı bir hareket olarak düşünölmüş, bunun için de dinler tarihi pek rağbet görmemiştir.

Dinler tarihi ile ilgili bilgiler, kelim ilmi içinde kısmen tartışılmış, daha sonraki dönemlerde *el-Milel ve Nihal* ve *el-Fark Beyne'l-Fırak* hudutları içinde İslâm dışı dinlerle ilgili bilgiler verilmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalarda Hind dinleri, Arap putperestliği, Yahudi ve klasik Hıristiyan mezhepleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Sosyal hayatta İslâm dışı din mensupları ile olan ilişkilerde İslâm'ın dini toleransı tam olarak kendini gösterirken; İslâm dünyasındaki medreselerde Dinler Tarihi dersleri gerektiği yeri bir türlü alamamıştır. Bu durum Osmanlı Medreselerinde de aynen devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda medreselerin gerilemesi, medreselerde ıslah hareketlerinin başlamasına yol açmış ve Dinler Tarihi bilgileri kısmen, umumi tarih içinde Rüşdiye, İdadiye ve bu okulların bazı bölümlerinde verilmeye başlamıştır. 1859'da açılan Mülkiye mektebinde tarih derslerinde ilk çağlardan bahsedilirken, ilkel dinlerden söz edilmiş olması ihtimal dahilindedir. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde DH.İ.UM 5-2/1-9 da kayıtlı 1335 (1916) tarihli bir belgede, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiyeden, Mekteb-i Mülkiyede okutulan Tarih-i Edyan dersi programı hakkında bilgi istenildiğini ve idare-i umumiye konuyu Mekteb-i Mülkiyeye tevdi ettiğini görüyoruz. Mekteb-i Mülkiye'nin hal ve zamana göre Tarih-i Edyan derslerinde yaptığı bazı tadilat-i cüziye ile hazırladığı programın ekte sunulduğunu yine bu belgelerden öğreniyoruz. Fakat ekte sunulan belge eksik görölmektedir. Bu belgeden anlaşıldığına göre 1859'da açılan Mülkiye'nin dersleri arasından önceden olmayan Tarih-i Edyan dersinin daha sonra konulduğunu öğreniyoruz. (Belge 1 ve 2)

* Selçuk Üniversitesi

Mülkiyenin ders programında başlangıçta bu dersin olmayışı aslında çok önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Çünkü Mülkiyeden “idareciler” yetişmektedir. İdare makamında veya kadı'lık makamında bulunan zevatın, ülke halkının dini inanç ve kültürünü bilmesi kadar normal bir husus yoktur. İşte daha sonra bu zarurettten dolayı Mülkiyenin ders programı arasına Tarih-i Edyan derslerinin girmiş olduğunu görüyoruz. Şüphesiz bu, medreseler açısından çok müsbet bir adımdır. Yine 1869 da İstanbul'da “Dâr-ül Fünûn-u Osmanî” adı ile bir yüksek okul açılmış ve orada tarih ve “İlm-i Asar-ı Atika “ dersleri de okutulmuştur. 13 Şubat 1910 yılında kabul edilen “Medaris-i İlmiye Nizamnamesi “nde kabul edilen programda “Milel ve Nihal” derslerinin konulduğunu görüyoruz.

Medaris-i ilmiye programına göre, medrese iki öğretim yapıyordu. Birincisi orta öğretim (taliye kısmı), ikincisi yüksek öğretim (aliye kısmı). Dört bölümden oluşan yüksek (aliye) kısmının ulum-ı şeriye bölümüne, Tarih-i Edyan dersleri konulmuştur.

21 Nisan 1912 (8 Nisan 1328) tarihli Dâr-ül Fünûn ıslahatçı nizamnamesinin birinci maddesine göre açılacak olan “İstanbul Dâr-ül Fünûn'u” beş bölümden oluşacak ve şer'i ilimler bölümünde “Dinler Tarihi” dersleri okutulacaktır. Daha sonraki yıllarda 18 Eylül 1330 (1 Ekim 1915) de yapılan İslah-ı Medaris Nizamnamesine göre, bu ulum'î şeriye şubesinin Dâr-ül Fünûn'dan kaldırılmasına karar verilmiştir.

1914 yılında “Dâr-ül Hilafeti'l Âliye Medresesi” faaliyete geçmiştir. Bu medrese, tali kısm-ı evvel, tali kısm-ı sâni ve âli olmak üzere, üç kısma ayrılmıştır. Dâr-ül Hilafeti'l Âliye medresesinin ilk kısmında “tarih-i İslâm ve Edyan” dersi programa alınmış ve mütehasısın kısmının “Kelâm ve Tasavvuf ve Felsefe” bölümünde “Tarih-i Edyan ve Mezahip” ismi ile dinler tarihi, daha geniş şekilde ve mukayeseli olarak okutulmaya başlanmıştır.

Dâr-ül Hilafeti'l Âliye Medresesinde ders veren müderrisler arasında Tarih-i İslâm ve Edyanı, Mahmud Esad Efendinin okuttuğu görülmektedir.

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, medreselerin ıslahını yeniden ele almışsa da (1917) , isim değişikliğinden başka köklü bir değişiklik yapmamıştır. Orta kısma iptidai hariç, lise kısmına iptida dahil, yüksek kısma sahn ve

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, D.H.İ. UM 5-2/1-9

mütehassısın yerine de Süleymaniye isminin verildiğini görüyoruz. Burada Dinler Tarihi dersi, kelim ve hikmet şubesinde yer almakta ve “Tarih-i Eryan ve Din’i İslâm” olarak geçmektedir. Süleymaniye Medresesinde “Tarih’i Eryan ve Din-i İslâm” Şemseddin Bey (Günaltay)’ın okuttuğunu görüyoruz.

Musa Kâzım Efendinin yaptığı medrese ıslahatı ile Dâr-ül Hilafeti’l Âliye Medresesine iki yıllık hazırlık sınıfı açılmış olup, burada okutulan dersler arasında “Malûmât-ı Diniye” adı ile ve her dinin mensubu tarafından okutulacak olan bir ders konmuştur. Bu derste de Yahudilik, Hıristiyanlık ve diğer Hıristiyan mezheplerinin görüşleri, kendi din adamları tarafından mensuplarının çocuklarına öğretilmiştir.

Diğer yandan 1854 tarihinde Şeyhülislâm Meşreb Efendizade Mehmed Arif Efendi tarafından açılan Medreset-ül-Kuzatın aslı Muallimhane-i Nüvvab, 1884 de “Mekteb-i Nüvvab ve 1908’de Mekteb-i Kuzat ve 1909’da Medreset-ül Kuzat adını almış, ilk mezununu 1856’da vermiştir. Medreset-ül Kuzat’ın dersleri arasında Tarih-i Eryan dersleri bulunmamaktadır. Ancak daha sonraki yıllarda hayatın gerektirdiği ihtiyaçlara cevap verebilecek yeni medreseler açılmıştır. İşte bunlardan biri de Medreset-ül vaizindir. Bu Medrese, Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti Müessesat-ı İlmiye Müdüriyetine bağlı olmak üzere bir yüksek tahsil okulu olarak açılmıştır. Bu Medrese mezunlarının görevi, İslâmiyeti yaymak ve öğretmek olacaktır. Dört yıllık yüksek tahsil yapan bu okulda dersler, hem dini hem de kültürel olmak üzere seçilmiş vaziyettedir. Medreset-ül Vaizinde okutulacak tarih dersi muhteviyatı içinde “Dinler” den bahsedileceği programa alınmıştır. Bu dersi okutacak Müderris ise, Mahmud Esad Efendi gösterilmiştir. Böylece Medreset-ül Vaizinde dinler tarihi dersleri programda yer almıştır.

1913 yılında “Medreset-ül Eimme ve’l Hutaba” adı ile yeni bir okul daha açılmıştır. Bu medresenin de amacı imam ve hatipler yetiştirmektir. Ancak hem Medreset-ül Vaizin hem de Medreset-ül Eimme ve’l Hutaba devam ettirilememiş, ikisi “Medreset-ül İrşad) adı ile yeni bir şekle sokulmuştur. Bu medrese iki bölüm halinde devam etmiş, vaizlik şubesi üç yıllık, hatipler şubesi ise iki yıllık olmuştur. Medreset-ül İrşad’ın Vaizlik şubesinde “Dinler” adı ile bir ders konmuştur. Böylece, Dinler Tarihi Medreset-ül İrşadın programında yer almıştır.

Osmanlı medreseleri sadece İstanbul’da bulunan medreselerden ibaret değildir. Şeyhülislâm M.Hayri Efendinin medreseyi ıslahat Nizamnamesi merkeze ait medreseleri hedef almıştır. Daha sonra, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendinin

yayınladığı Nizamnamede merkez ve taşra medreseleri, Dâr-ül Hilafeti'l Âliye adı altında birleştirilmiştir. Burada zikredilen taşra medreseleri müstakil bir medrese özelliği taşıyarak beş yıllık bir öğretim süresine sahiptir... Taşra medreseleri, orta öğretim derecesinde öğretim veren ve din görevlisi yetiştirmeyi amaçlıyordu. Bu medrese programında müstakil olarak “Tarih-i Edyan” derslerini göremiyoruz. Ancak muhtemelen din tarihi “umumi tarih” içinde verilmiş olabilir. İstanbul dışındaki Osmanlı medreselerinden bahsederken, Beyrut'ta açılan “Salahaddin Eyubi Külliye-i İslâmiyesi”nden de bahsetmemiz gerekecektir. Kaynaklarda bu külliyenin nizamnamesinden söz edilmemekle beraber, yüklü bir ders programına sahip olduğunu görüyoruz. Bu medresenin Osmanlı medreselerinin ıslahatı döneminde açıldığını düşünebiliriz. Salahaddin Eyubi Külliyesinin ders programında tarih dersleri muhtevasında Tarih-i Edyan dersleri, Edyan-ı Salife (geçmiş dinler) ; Edyan-ı Semaviye (semavi dinler) ve dini İslâm (İslâm Dini) olarak üç seviyede okutulduğunu görüyoruz. Salahaddin Eyubi külliyesinin Beyrut'ta açılmış olması, oradaki dini grupların dikkate alınmasına ve buna göre de dinler tarihinin üç kısımda okutulmasına dikkat edildiğini göstermektedir.

Buraya kadar anlatmaya çalıştığımız “Osmanlı Medreselerinde Tarih-i Edyan” derslerinin durumu bize, medreselerde her geçen gün bu derslerin önem arzedtiğini göstermektedir. Medreselerde yapılan ıslahat programları sonucunda Tarih-i Edyan derslerinin mutlaka programa alındığını da müşahade ediyoruz. Bu medreselerin zihinsel değişime ve çağdaş düşünceye ne kadar muhtaç olduğunu göstermektedir. Dinler tarihi gibi bir dersin, bir yandan Kur'an-ı Kerime diğer yandan da Osmanlı toplumundaki muhtelif dini kanaat ve inançlara mensup unsurlara hizmet etmesi yönünden önem arzettiği malumdur. Bu amaçla, Osmanlı aydınlarının özellikle dini bilgilerle meşgul olanların, diğer dinler hakkında malumat sahibi olmalarının gereği, her geçen gün Osmanlı Medreselerinde ileri görüşlü Devlet adamları ve Şeyhülislâmlar tarafından kabul edilmiş ve medrese programları arasına Tarih-i Edyan dersleri konulmuştur.

Osmanlı Medreselerinde Tarih-i Edyan derslerini okutan zevatın arasında iki önemli ismi tesbit etmiş bulunuyoruz. Bunlardan birisi, meclis-i A'yan Tahrirat Mümevizi ve Medreset-ül Vaizinde tarihi İslâm ve Edyan Müderrisi olan Esad Efendi'dir. Esad Efendi'nin Tarih-i Edyan ismiyle 1336 (1920) de Dâr-ül Hilafeti'l Âliye, Evkaf-ı İslâmiye Matbaasında bir kitabı yayınlanmıştır. Esad Efendi muhtemelen bu kitabı Medreset-ül İrşadın vaizlik şubesinde okuttuğu ders notlarından meydana getirmiştir. Esad Efendi Tarih-i Edyanı tenkitli ve tahlilli

okutmuştur. Kitabın fihristinden öğrendiğimize göre Esad Efendi, Dinler Tarihi'nin lüzumundan, mahiyetinden ve diğer ilimlerle ilişkisinden, dinin tarifinden bahisle tabu, dinin menşei, animizm, fetişizm, totemizm, politeizm, gök perestlik, insan perestlik, putperestlik, ilahi dinler, vahiy ve nübüvvet, mukaddes kitaplar, dinlerin tasnifi , Dinlerin Tekamülü, Dinlerin Bu Günkü Durumu ve İslâm Dünyasının Durumu gibi konuları incelemiştir.

Kitabın muhtevasından anlaşıldığına göre Esad Efendi, Chantepie de la Saussaye'm (1848-1920) Dinler Tarihi çalışmasından haberdardır. Chantepie de la Saussaye, iki ciltlik "Lehrebuch der Religionsgeschichte" isimli eserini 1887-1889'da yayınlamıştır. Diğer yandan Esad Efendinin, Fransızca dinler tarihi kitaplarından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü kitabında bir çok kelimenin önüne Fransızcasını da yazmıştır. Diğer yandan Esad Efendi, Ahmed Mithat Efendinin "Tarih-i Edyan" isimli kitabından yararlandığını bizzat kendisi belirtmektedir.²

Diğer yandan, Süleymaniye Medresesi ders programı içinde yer alan "Tarih-i Edyan ve Din-i İslâm" dersini Şemseddin (Günaltay'ın) Bey'in (1883-1961) okuttuğunu görüyoruz.Şemseddin Bey'in "Tarih-i Edyan, ist. 1338 (1919) tarihli Dinler Tarihi kitabı da onun medresede okuttuğu ders programı konusunda bize bir bilgi vermektedir. Şemseddin Bey, bu kitabında, Dinler Tarihinin lüzûmu, İslâm dünyasında dinler tarihi, Dinin Mahiyeti, Dinlerin Tasnifi, Dinler Tarihinde kullanılan bazı terimler, ilkel dinler, Afrika dinleri, Çin Dinleri, Taoizm, Japon Dinleri gibi konuları işlemiştir. Şemseddin Bey'in en çok üzerinde durduğu konu, Totemizm meselesi olmuştur. Bu da o dönemde, Fransız Sosyoloji okulunun önemli üyelerinden olan Durkheim'in (1858-1917) dini hayatın iptidai şekilleri³ isimli kitabındaki bilgilerle paralellik arz etmektedir. Ancak, Şemseddin Bey, kitabında birçok İngilizce kaynak'ta kullanılmaktadır.Bu durum Şemseddin Günaltay'ın dönemindeki Batıdaki Dinler Tarihi kitaplarını gördüğü ve bu alanda çok önemli bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan İslâm Tarihinde geçmişte çok önemli bir bilim dalı olan "Tarih'i Edyan'ın" xix. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Medreselerinde yeniden önem arzetmeye başladığını görüyoruz. Tarih-i Edyan'ın Osmanlı Medreselerinde okutulması sonucu bu alanda birçok değerli eserinde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dinler Tarihi çoğulcu kültürlerin birarada

² Esad, Tarih-i Edyan, İst. 1336 (1920), s,112

³ Durkheim, Dini Hayatın İptidai Şekilleri, Türk,Çev.Hüseyin Cahit, ist. (1-2) 1924,

yaşamak zorunda olduğu bu günlerde de önemli bir disiplin olduğunu göstermeye devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

- 1-Emin Bey, ilmiye salnamesi, İst. 1334
- 2-Suheyl Ünver, Fatih Külliyesi, İst.1946
- 3-Şerafettin Yaltkaya, Tanzimattan evvel ve sonra medreseler, Tanzimat, 4639
- 4-Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, I.
- 5-Şeyh Ali Efendi Muhyiddin, Medreselerin ıslahı, İst. 1897
- 6-M.Şemseddin, Medreselerin ıslahı hakkında itiraf ve işhadçılara, sebilurreşad, 10/64-66. 26
Rebiulahr, 1331/1913
- 7-Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İst. 1983
- 8-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (DH.İ.UM 5-2/1-9)